

КОЛІЗІЙНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин дедалі більш істотного значення набувають питання удосконалення і модернізації нормативних (передусім – законодавчих) засобів розв'язання колізійних питань, пов'язаних з розмежуванням компетенції різних правопорядків, які претендують на регулювання одного й того самого правовідношення, а також з визначенням порядку та умов екстериторіальної дії національних законів.

Як відомо, першоджерелом колізійного права стала правова наука, в якій розроблялися підходи до розв'язання колізій ще з часів глосаторів та постглосаторів. З 30-х рр. ХІХ ст., коли, власне, і виник термін "міжнародне приватне право" (МПрП), дедалі більше уваги приділялося колізійним механізмам, виробленим судовою практикою¹.

З другої половини ХІХ ст. розпочався масштабний процес закріплення на рівні національного законодавства положень про застосування законів (в т.ч. поза межами власної держави). Сьогодні кодифікація

КИСІЛЬ В.І.,
кандидат юридичних
наук, доцент

*Інститут міжнародних
відносин
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка*

МПрП виступає головним способом систематизації та законодавчого втілення комплексу колізійних, матеріально-правових та процесуальних положень, призначених для регулювання приватних правовідносин з іноземним елементом. При цьому, колізійні норми складають центральну частину законодавства з питань МПрП, а під "матеріально-правовими" питаннями маються на увазі, у першу чергу, не приписи, які безпосередньо регулюють відносини сторін, а саме матеріальні умови застосування колізійних норм.

В цій статті ми зосередимося на дослідженні теоретичних та практичних засад законодавчого регулювання двох основних категорій норм та інститутів міжнародного приватного права: загальних положень цієї галузі та колізійних приписів.

Увага, яку приділяють у доктрині МПрП положенням, що регулюють загальні питання МПрП, пояснюється, передусім, тією роллю, яку вони відіграють в процесі вирішення справ, що виникають з приватних відносин, ускладнених іноземним елементом. По-перше, ці норми визначають порядок і умови екстериторіальної дії національного закону і застосування на території певної держави іноземного права (чи виконання іноземного судового рішення). По-друге, всі колізійні норми, незалежно від виду, підпорядковуються загальним правилам, що регулюють такі питання, як відсилання, необхідність правової кваліфікації, недопущення обходу закону, тощо. Ці питання неминуче виникають в умовах співіснування та взаємодії відокремлених правових систем, кожна з яких має свою специфіку, отже – вони потребують відповідного нормативного регулювання.

Наука МПрП не пропонує однозначного підходу до характеристики змісту і функцій загальних понять цієї галузі права, що цілком зрозуміло, враховуючи весь обсяг проблем, що виникають у процесі дії колізійних норм та екстериторіального застосування законів. Не є поодинокими і критичні зауваження щодо загальних інститутів МПрП та їх законодавчого закріплення. Але попри критику змісту та ролі загальних понять МПрП яка має місце у доктрині, жоден з авторів загальних праць у сфері міжнародного приватного права не оминає ці питання увагою.

Загальні положення про порядок та умови застосування іноземного права та екстериторіальної дії українських законів детально викладені у Книзі VIII проекту Цивільного кодексу України. При підготовці цього проекту було враховано досвід розвинутих країн (передусім європейських) в галузі кодифікації МПрП, залучено іноземних експертів, проведено багато відповідних нарад та консультацій.

У сфері класичних проблем дії колізійної норми особливе місце займають три питання: а) відсилання, зворотного та до права третьої країни, б) кваліфікації та в) публічного порядку, які традиційно вважаються трьома найскладнішими проблемами, що мають важливий практичний характер².

1. Проблема відсилання є однією з найскладніших проблем МПрП з огляду на кількість породжуваних нею питань та неоднозначність доктринальних, законодавчих та юрисдикційних підходів до їх вирішення.

При вирішенні справи, ускладненої іноземним елементом, суд (у випадках, коли сторони не здійснили вибір застосовуваного права) визначає право, що підлягає застосуванню, згідно з колізійними нормами власної країни. Якщо у конкретному випадку має вводитися в дію одностороння колізійна норма або якщо двостороння колізійна норма відсилає до *lex fori*, проблем, як правило, не виникає. Зовсім інша ситуація має місце, коли колізійна норма зобов'язує суддю застосувати право іншої держави. В цьому випадку постає питання, на якому ґрунтується весь інститут відсилання: чи відсилає колізійна норма до іноземного правопорядку в цілому, включаючи його колізійні норми, чи тільки до матеріальних норм або навіть до конкретної норми. Якщо колізійне відсилання розуміється як відсилання до всіх норм іноземного правопорядку, виникає ймовірність, що колізійне право іноземної держави не визнає свій правопорядок компетентним та, в свою чергу, відішле назад до *lex fori* або до права третьої країни.

Отже, результат застосування колізійних норм країни суду значною мірою залежить від змісту колізійних норм іноземного права, до якого відбувається відсилання. Це іноземне право може передбачати застосування до певного правовідношення не свого, а іншого права: країни суду або третьої країни³. Перший аспект цього явища, яке в загальній літературі з МПрП іменується "*renvoi*"⁴, називають зворотним відсиланням, а другий – відсиланням до права третьої країни. Зрозуміло, що такі відсилання ускладнюють механізм правового регулювання, як матеріального, так і колізійного.

Проблемі *renvoi* присвячено багато наукових досліджень⁵, але доктрина не дає однозначної відповіді на головне питання: чи підлягає відсилання прийняттю чи ні. Багато вчених дотримуються думки щодо доцільності прийняття зворотного відсилання (одним з перших цю позицію обґрунтував фон Бар⁶), інші схиляються до того, що колізійне відсилання до іноземного права є остаточним⁷.

Позиція вчених, які наполягають на прийнятті відсилання, неодноразово піддавалася критиці. Основне зауваження було сформульовано так: чому, сприйнявши відсилання, суд зупиняється на матеріальній

нормі права, вказаного іноземною колізійною нормою, а не застосовує це право послідовно, включаючи його колізійні норми? Якщо йти цим шляхом, то у разі зворотного відсилання мав би місце ефект, відомий у літературі під такими назвами як "лаун-теніс" або "кабінет дзеркал". В ситуації з відсиланням до третього закону можливе подальше перевідсилання до четвертого, п'ятого закону і так далі.

Вирішення питання про прийняття або неприйняття відсилання нерідко ставиться в залежність від того, якого характеру справу розглядає суд. Тобто треба дати відповідь на питання: чи в усіх випадках зворотне відсилання підлягає прийняттю. Практика свідчить, що в кожному конкретному випадку ця проблема вирішується по-різному, причому далеко не в усіх країнах обмеження щодо *renvoi* урегульовані на законодавчому рівні. В цьому відношенні є декілька загальних правил. Так, зворотне відсилання зазвичай приймається у питаннях особистого та сімейного статусу фізичної особи. Таке положення міститься, наприклад, у ч.2 ст. 14 швейцарського Закону про МПрП та ч. 2 ст. 1556 проекту ЦК України. Існує також широка практика обмеження прийняття *renvoi* у сфері договірних зобов'язань та деліктів⁸, особливо там, де сторони договору скористалися правом вибору компетентного закону. Дещо непевною залишається ситуація у галузях спадкування та інтелектуальної власності. Стосовно інтелектуальної власності, слід звернути увагу на специфіку цього інституту, його територіальний характер. Виходячи з цих особливостей, умови виникнення, набуття та передачі прав інтелектуальної власності у відносинах з іноземним елементом слід було б регулювати односторонніми колізійними нормами. Втім, законодавці не обов'язково вдаються саме до цього механізму. Так, наприклад, ч.2 ст. 1580 проекту ЦК України передбачає, що право, застосовуване до договорів, предметом яких є права інтелектуальної власності, визначається згідно з загальними правилами Книги VIII цього проекту про договірні зобов'язання. При такому регулюванні проблеми відсилання важко було б уникнути, якби загальне правило про відсилання, викладене у ст. 1556 проекту, не відтворювало позицію, згідно з якою відсилання, за винятком встановлених законом випадків, не підлягає прийняттю.

Переходячи до аналізу законодавчого регулювання у сфері *renvoi*, слід, перш за все, зазначити, що більшість країн, особливо європейських, дотримуються в цьому відношенні т.зв. "егоїстичного" або "націоналістичного" варіанту кодифікації, тобто сприяння застосування в разі дії *renvoi* закону суду⁹. Подібне рішення отримало закріплення в законах про МПрП, цивільних кодексах та проектах ФРН (ст. 4), Австрії (ст.5), Іспанії (ч.2 ст. 12), Франції (ст. 2284), Угорщини (ч.2

ст.4), Польщі (ч. 1 ст. 4), Швейцарії (ч. 2 ст. 13), Туреччини (ч. 4 ст. 2), Югославії (ст. 6) та ін. Португальське законодавство (ст. 18 Цивільного кодексу 1967р.) навпаки – не сприйняло цю позицію.

Австрійський закон про МПрП 1978 р. допускає зворотне відсилення і прагне до найбільш повного його врегулювання. Зворотне відсилення в принципі приймається, за винятком випадків, коли сторони самі обрали право, що має застосовуватись (ст.11); форми актів (ст.8 і ч. 2 ст.16); деяких спеціальних норм (ст. 45-47).

У німецькому законодавстві вирішення проблеми відсилення зводиться до таких основних положень: а) прийняття зворотного відсилення; б) неприйняття відсилення у сфері зобов'язань; в) вибір сторонами застосовуваного права відноситься виключно до матеріальних, а не до колізійних норм.

Швейцарський Закон про МПрП містить "м'яке" формулювання щодо *renvoi*: відсилення саме "береться до уваги", а не веде до безпосереднього застосування відповідного закону. На нашу думку, така позиція швейцарського законодавця викликана бажанням встановити для суду припис, згідно з яким суд має розсудливо ставитись до *renvoi*, враховувати можливі наслідки її застосування чи незастосування у тому чи іншому випадку. Подібний підхід можна побачити у ст. 35 чехословацького Закону про МПрП та процес, ст. 6 югославського Закону про МПрП та процес тощо.

Однак не всі правові системи ставляться до доктрини *renvoi* позитивно. Наприклад, Цивільний кодекс Перу 1984р. не визнає відсилення, зазначаючи у ст.2048, що суд повинен застосовувати лише те матеріальне право, яке є компетентним відповідно до перуанської колізійної норми. Згідно з перуанським правом, застосуванню іноземного закону може перешкодити тільки ситуація, коли такий закон суперечить публічному порядку. В таких випадках застосуванню підлягають внутрішні перуанські норми. Подібні приписи містяться у ст.ст.32 та 33 ЦК Греції.

У проекті Цивільного кодексу України також відтворено негативну позицію щодо зворотного відсилення, однак із застереженням про прийняття зворотного відсилення до *lex fori* у питаннях особистого та сімейного статусу.

Очевидно, підхід авторів проекту ЦК України мав на меті втілення ідеї координації правових систем, лояльного ставлення до іноземного закону, відшукування правопорядку, який найкращим чином врегулював би ту чи іншу справу, а також полегшення роботи органів юстиції щодо встановлення компетентного закону. Але, незважаючи на всю конструктивність такого підходу, саме формулювання ч.1 ст. 1556 викликає декілька зауважень.

По-перше, складається враження, що виключення відсилання до колізійних норм іншої держави має відбуватися лише тоді, коли таке відсилання здійснюється відповідно до положень Книги VIII. Виникає питання, чи поширюється це положення також на колізійні норми інших законодавчих актів України, таких як Кодекс про шлюб та сім'ю, Кодекс торговельного мореплавства та ін.? Слід брати до уваги те, що норми законодавчих актів у сфері, скажімо, торговельного мореплавства та повітряних перевезень мають спеціальний характер, а отже – пріоритет застосування порівняно з загальними нормами ЦК. Таким чином, у багатьох сферах цивільного та комерційного обігу проблема відсилання залишається неврегульованою.

По-друге, ситуація, в якій колізійна норма відсилає безпосередньо до матеріальних норм іноземного закону, та суд застосовує ці норми, в той час як колізійні норми цього іноземного закону не визнають його компетентним, а ргіогі містить приховану загрозу для виконання судового рішення, особливо тоді, коли таке виконання вимагається за кордоном. В усякому разі, клопотання про визнання та виконання такого рішення може бути оскаржено на підставі невірного вибору застосовуваного права, а це значно ускладнить та затягне процес виконавчого провадження.

При вирішенні питань зворотного відсилання та відсилання до права третьої країни законодавці більшості правових систем виходять з того, що колізійна норма відсилає до іноземного закону в цілому, включаючи його колізійні норми. При цьому, більшість законодавчих актів у сфері МПрП стоять на позиції прийняття зворотного відсилання (що фактично означає застосування матеріальних норм *lex fori*).

Позитивною тенденцією кодифікації у сфері *genvoi*, що простежується у багатьох законодавчих актах другої половини ХХ ст., є розмежування питань, у яких відсилання застосовується, а в яких – ні. Принаймні багато законів та проектів законів у сфері МПрП зазначають, що відсилання повинно прийматися у питаннях особисто-правового та шлюбно-сімейного характеру. За загальним правилом, яке, на жаль, ще не отримало втілення в законодавстві, але було обґрунтовано в доктрині й підтверджено судовою й арбітражною практикою, відсилання не підлягає прийняттю у сфері деліктів та договірних зобов'язань.

2. Проблема кваліфікації у міжнародному приватному праві є особливо актуальною для колізійної норми, оскільки вона має відношення до формулювання обох складових елементів такої норми (обсягу та прив'язки), а також виявляється на стадії застосування колізійної норми, коли поняття виявляються різними як за своїм змістом, так і за визначенням ("позовна давність", "доміцилій",

"форма угоди", "діездатність", "правоздатність", "рухомі та нерухомі речі", "місце здійснення угоди" тощо).

У процесі вирішення справи, ускладненої іноземним елементом, спочатку виникає необхідність кваліфікації підстав позову або ж кваліфікації фактичних обставин, потім – знаходження тієї правової системи, з якою даний фактичний склад має найбільш тісний зв'язок. Невід'ємною частиною процесу знаходження згаданої правової системи є з'ясування змісту та тлумачення колізійної норми.

В сутності, кваліфікація фактичних обставин – це віднесення питання до відповідної галузі чи інституту права. Лише після проведення такої юридичної кваліфікації підстав позову можливе знаходження норми права, під яку підпадали б ці фактичні обставини.

Як свідчить аналіз законодавчих актів різних країн у сфері МПрП, проблема кваліфікації, в цілому, виявилася надто складною та багатопланою, щоб отримати широке нормативне регулювання. Зовсім небагато законів про МПрП та галузевих кодифікацій норм МПрП містять загальні положення щодо кваліфікації. В цьому стосунку слід, передусім, назвати Цивільний кодекс Іспанії (ст. 12 ч. 1), ЦК Португалії (ст. 15), Закон про МПрП Угорщини (ст. 3), ЦК канадської провінції Квебек (ст. 3078). Своєрідним чином питання кваліфікації вирішується у ст. 3 австрійського Закону про МПрП. Серед країн СНД, більшість яких ще не мають чинних норм про кваліфікацію юридичних понять та тлумачення колізійних норм, помітні пропозиції щодо включення відповідних положень, зокрема, у модель ЦК для країн СНД.

Дебати з приводу кваліфікації у МПрП зводяться, в основному, до обговорення шляхів її здійснення. В більшості випадків для МПрП кваліфікація пов'язана з визначенням правової природи певної юридичної категорії, поняття, що має важливе значення при з'ясуванні категорії прив'язки, а, відповідно, й колізійної норми. Найбільш поширеними є три класичні теорії подолання конфлікту кваліфікацій: кваліфікація за законом країни суду (*lex fori*); кваліфікація за тим правопорядком, до якого відсилає колізійна норма (*lex causae*); теорія автономної кваліфікації¹⁰.

Юристи, в цілому, схильні вважати, що проблема кваліфікації повинна вирішуватися лише за законом суду. Необхідність кваліфікації *lex fori*, хоча б на початковому етапі розгляду справи, є очевидною вже з огляду на те, що без здійснення кваліфікації правовідносин та тлумачення обсягу колізійної норми відшукання належної прив'язки, а отже – відсилання до іноземного закону є взагалі неможливим.

Більшість країн, які пішли шляхом законодавчого регулювання досліджуваної проблеми, стали на позицію здійснення первинної

кваліфікації *lege fori*. Такі положення містяться, наприклад, у ч. 1 ст. 12 Цивільного кодексу Іспанії від 31 травня 1974р.¹¹, ст.3 Закону про МПрП Угорщини 1979р., ст. 3078 цього Цивільного кодексу канадської провінції Квебек. Остання встановлює, як загальний, принцип кваліфікації *lege fori*, однак, із застереженням, що кваліфікація речей, як рухомих, так і нерухомих, повинна здійснюватися за реальним статутом, тобто за *lex rei sitae*.

Законодавство північноамериканського штату Луїзіана взагалі замовчує питання правової кваліфікації. Закон Луїзіани про МПрП 1991р. обійшов кваліфікацію увагою, залишивши вирішення цієї проблеми судові. Однак деякі положення Кодексу присвячені окремим аспектам кваліфікації. Наприклад, встановлюється, що речові права повинні визначатися за правом Луїзіани, тобто *lege fori*.

Іншим підходом, який традиційно протиставляється кваліфікації *lege fori*, є техніка, запропонована відомим англійським колізіоністом М.Вольфом: здійснення кваліфікації фактичних обставин у відповідності з правовою системою, з якою вони мають більш тісний зв'язок, тобто спосіб *lege causae*.

Цей підхід викликав у доктрині критичні зауваження, але, як уявляється, вторинну кваліфікацію за *lex causae* здійснювати все-таки треба, зважаючи на те, що деякі іноземні правові інститути та поняття можуть бути невідомі національній правовій системі або відомі з іншим змістом чи під іншою назвою. Хоча в цьому випадку мова йде, скоріше, не про кваліфікацію, а про належне встановлення змісту іноземного права.

У законодавстві з питань МПрП вторинній кваліфікації майже не приділяється уваги. Чи не єдиним прикладом у цьому відношенні є ст. 15 Цивільного кодексу Португалії, з якої випливає, що у разі надання компетенції іноземному закону кваліфікація повинна відбуватися відповідно до цього закону. Очевидно, що тут мова йде саме про вторинну кваліфікацію. Проте більшість законів з МПрП оминають це питання увагою, можливо, тому, що на цій другій стадії відбувається, власне, не кваліфікація, а встановлення змісту іноземного права.

В українському праві, як і в інших правових системах, проблема кваліфікації зводиться до визначення закону, на основі якого суддя повинен кваліфікувати фактичний склад даного правовідношення. Стаття 1554 проекту ЦК України, присвячену кваліфікації, приписує здійснювати первинну кваліфікацію *lege fori*, але враховувати при цьому специфічні інститути іноземного права. Недоліком цієї статті є відсутність у ній спеціального положення щодо кваліфікації речей. Це питання досить часто постає у практиці. Наприклад, як потрібно вирішувати питання, чи є певна річ джерелом підвищеної небезпеки. Статут будь-якої

речі, що знаходиться на території України, визначається за українським правом, а статут речі, яка знаходиться на території Франції – за французьким законом. Отже, було б доцільно доповнити ст. 1554 положенням про кваліфікацію речі відповідно до *lex rei sitae*.

В цілому, проблема кваліфікації в міжнародному приватному праві викликає багато питань, з приводу яких у правовій науці та судовій практиці немає єдиного підходу. Пропоновані шляхи подолання конфлікту кваліфікацій здатні вирішити проблему лише частково. Очевидно, що підхід *lege fori*, принаймні у питаннях кваліфікації фактичного складу та визначення належної колізійної прив'язки, є вирішальним. Очевидно також, що при розгляді справи за іноземним законом треба брати до уваги його оригінальне тлумачення. Необхідно також враховувати специфічні аспекти кваліфікації, такі як кваліфікація речей. Втім існують підстави вважати, що всі аспекти даної проблеми навряд чи будуть вирішені на законодавчому рівні. По-перше, цьому заважатиме неузгодженість у доктрині з приводу питань правової кваліфікації у МПрП. По-друге, кваліфікація не зводиться до схоластичного тлумачення правової норми. Вона тісно пов'язана з фактичними обставинами конкретної справи, які, звичайно, неможливо у повному обсязі передбачити в законі. Отже, багато питань кваліфікації залишатиметься на розгляд суду.

3. Міркування захисту засад місцевого правопорядку спонукають законодавців більшості держав запроваджувати принцип, згідно з яким навіть при відсиланні до іноземного права в силу колізійної норми або вибору сторін застосування такого іноземного права обмежується або виключається взагалі у випадках, коли наслідки такого застосування суперечать або можуть зашкодити місцевому "публічному порядку". Те саме можна сказати про визнання суб'єктивних прав, які виникли під дією іноземних законів. Однак доктринальні погляди щодо обсягу і функцій цього поняття розбігаються, роблячи визначення його змісту та призначення однією з найскладніших проблем науки про колізію законів та судової практики¹³.

Як відомо, функції застереження про публічний порядок можуть реалізуватися у двох основних варіантах: позитивному та негативному. Позитивна концепція асоціюється, в першу чергу, зі ст.6 Цивільного кодексу Франції. Відповідно до цієї теорії, публічний порядок – це сукупність матеріально-правових імперативних норм, які підлягають застосуванню незалежно від того, чи відсилає колізійна норма до іноземного закону, чи ні.

Цим постулатам протиставляється негативна концепція *ordre public*, притаманна, зокрема, германській школі МПрП, відповідно до

якої публічний порядок повинен визначатися не через внутрішні матеріальні норми, а через негативні, неприйнятні властивості іноземного закону. Зрозуміло, що реалізація такого підходу вимагає встановлення змісту іноземного права, тестування його на відповідність правопорядку країни суду.

Аналіз законодавчих актів різних країн у сфері МПрП показує, що майже всі вони встановлюють застереження про публічний порядок у негативному варіанті. Як приклад можна навести ст. 6 Закону про МПрП Польщі, ст. 12 (3) ЦК Іспанії, ст. 7 угорського Закону про МПрП, ст. 4 Закону про міжнародне приватне право та процес Югославії, ст. 32 ЦК Греції тощо.

Підхід більшості розглядуваних законів про МПрП до формулювання застереження про публічний порядок був, у цілому, сприйнятий розробниками проекту ЦК України. Відповідно до ст. 1559 проекту ЦК, іноземне право не підлягає застосуванню, якщо його застосування призводить до результату, явно несумісного з основами правопорядку (публічного порядку) України. У таких випадках підлягає застосуванню право України, якщо обставини справи не вказують на застосування права країни, яке має більш тісний зв'язок з даними правовідносинами. При цьому додається положення, запозичене, скоріш за все, з Закону про міжнародне приватне право Угорщини 1979 р. (ст. 7 ч. 2) з певним уточненням, відповідно до якого відмова у застосуванні іноземного права не може ґрунтуватися лише на відмінності правової, політичної або економічної системи відповідної іноземної держави від правової, політичної або економічної системи України.

В цілому, загальні тези, які викладаються на сучасному етапі у законодавчих застереженнях про публічний порядок, такі: 1) обмеження застосування іноземного права (або виконання рішення іноземного суду) у випадках, коли наслідки такого застосування (виконання) можуть бути загрозливими для засад місцевого правопорядку; 2) застосування у разі такого обмеження права країни суду; 3) окреслення, у найбільш загальній формі, підстав застосування застереження *ordre public*.

Слід звернути увагу на те, що сьогодні судам доводиться найчастіше зустрічатися з категорією публічного порядку тоді, коли мова йде про визнання та виконання іноземних судових та арбітражних рішень, у якому може бути відмовлено, якщо виконання певного рішення є несумісним з місцевим публічним порядком. Тому тлумачення змісту застереження *ordre public* та визначення умов його застосування багато в чому залежить від органів юстиції.

У сучасній доктрині і практиці застереження про публічний порядок найчастіше сприймається не як правило, а як виняток, тому воно підлягає обмежувальному тлумаченню. Очевидно, це застережен-

ня найчастіше застосовуватиметься у таких сферах, як питання особистого статусу та сімейного права – з метою недопущення порушення основних прав та свобод людини. Менш вірогідним уявляється звернення до цього застереження у випадках, коли йдеться про міркування національної безпеки, питання оподаткування, валютного контролю тощо, тобто у тих сферах, де законодавець прагне виключити колізійне відсилання до іноземного права.

Останні роки ХХ ст. характеризувалися активним розвитком законопроектної та законодавчої роботи в галузі колізійного регулювання. Викликане інтернаціоналізацією суспільного життя у приватній сфері оновлення законодавства про МПрП відбувалося, головним чином, у двох формах: шляхом прийняття нових комплексних самостійних законів про МПрП (Австрія¹⁴, Швейцарія¹⁵, Туреччина¹⁶, Румунія¹⁷, Італія¹⁸) та шляхом реформування вже існуючих законів, як правило – цивільних кодексів або вступних законів до них, що містять норми МПрП (Перу¹⁹, Японія²⁰, Іспанія²¹, Ємен²² тощо).

Друга половина ХХ ст. зазвичай розглядається як період нового сучасного міжнародного приватного права. В цей період відбулося багато позитивних зрушень у сфері МПрП. По-перше, це поживлення наукових досліджень проблем МПрП після Другої світової війни, поява, особливо в американській доктрині нових, прагматичних підходів²³ до вирішення колізійних питань, не властивих ні статутарним вченням, ні ідеям Вехтера, Савіні та їх прибічників, погляди яких великою мірою визначали формування законодавчих приписів у галузі МПрП. По-друге, це поява та поширення тенденції прийняття окремих законів про МПрП, що свідчить про підхід до МПрП як до самостійної галузі права, норми якої обслуговують цивільні, сімейні, трудові відносини, ускладнені іноземним елементом, але не входять до складу жодної з цих галузей. По-третє, це поява значної кількості новел у законодавчих актах з МПрП: нормативне закріплення отримали норми та інститути МПрП, які раніше не були кодифікованими. Особливо це стосується загальних положень МПрП, таких як правова кваліфікація, *renvoi*, встановлення змісту іноземного права тощо.

Перегляд та оновлення національних законодавчих актів у сфері МПрП повинні передусім мати на меті усунення прогалин у колізійному регулюванні, які виникають з появою у сфері міжнародного цивільного обігу нових приватно-правових інститутів; запровадження "гнучких" колізійних формул прикріплення; розширення обсягу колізійного регулювання і, відповідно, сфери застосування

іноземного права. Поширення практики застосування іноземних законів, особливо у країнах, де суди мають правотворчу функцію, сприяє кращій обізнаності з іноземними правовими системами, запозиченню правових норм та інститутів, вдосконаленню власної правової системи і взагалі – уніфікації права.

Розглянемо основні теоретичні та практичні питання, що виникають у процесі розвитку засобів колізійного регулювання у міжнародному приватному праві.

1. У контексті дослідження нормативних засобів вирішення колізій особливого змісту набуває добре відоме у правовій науці питання про співвідношення колізійного та матеріально-правового методів регулювання правовідносин з іноземним елементом. Останній застосовується у внутрішньому законодавстві, як правило, для регулювання відносин, найбільш значущих у загальнодержавному плані, де з тих чи інших причин застосування іноземного права не відповідає національним інтересам²⁴, у зв'язку з чим такі, наприклад, питання, як правовий статус іноземців, режим іноземного інвестування тощо регулюються безпосередньо або опосередковано (за наявності односторонньої колізійної норми) матеріальними приписами національного законодавства. Такий стан речей дає деяким дослідникам, особливо представникам радянської та пострадянської доктрини, підстави вважати, що до складу МПрП, окрім колізійних, входять також матеріально-правові норми.

Характерним є те, що точка зору, згідно з якою до складу МПрП входять матеріально-правові норми, які безпосередньо регулюють приватні правовідносини з іноземним елементом, майже не вплинула на характер кодифікації міжнародного приватного права. Дійсно, зміст МПрП ширший за зміст колізійного права. Але чому тут повинні матися на увазі саме матеріальні норми? До змісту законодавчих актів у сфері включаються, окрім положень власне колізійного права, також приписи про загальні умови дії колізійних норм та, як показує кодифікаційний досвід багатьох країн (Чехословаччини, Туреччини, Швейцарії, Італії тощо), – норми міжнародного цивільного процесу. Думку про те, що МПрП має справу передусім з вирішенням проблеми розмежування компетенції правопорядків, у вітчизняній доктрині висловлював Л.А.Лунц; особливо поширеною вона є у західній науці МПрП²⁵.

До сказаного вище треба також додати те, що матеріально-правовий метод в законодавстві тієї чи іншої держави не завжди є прямим. Досить часто він опосередковується дією односторонніх колізійних норм, як-от, наприклад, положення ст. 1597 проекту ЦК України: "Форма і порядок укладення шлюбу в Україні визначаються за правом України". Ана-

логічна норма міститься у ч. 1 ст. 195 чинного Кодексу про шлюб та сім'ю України. Це імперативне одностороннє положення, яке обумовлює компетенцію українського закону в питаннях форми і порядку укладення шлюбу. Підпорядкування іноземців, що укладають шлюб на території України, місцевим законам відбувається, таким чином, не внаслідок прямого матеріального припису, а внаслідок колізійного відсилання. Тому першорядним у регулюванні відносин з іноземним елементом виступає саме колізійний метод, що й відрізняє такі відносини від загальних відносин приватного характеру, які регулюються матеріальними нормами цивільного і сімейного права.

Разом з цим, однак, у законодавстві з питань МПрП є також спеціалізовані матеріальні норми, які зазвичай не включаються до окремих законів про МПрП та розділів цивільних кодексів, присвячених міжнародному приватному праву. Як приклад, можна навести норму щодо недійсності зовнішньоторговельних угод, укладених з недодержанням форми та порядку підписання (ч.2 ст. 45 ЦК України 1964р.). При цьому вказана норма містить посилання на ст. 568 ЦК, яка регулює колізійні питання зовнішньоторговельних угод. Таке положення є характерним прикладом матеріально-правової норми відсылного характеру, що регулює ситуацію, в якій колізійне відсилання до правопорядку, компетентного визначати форму угоди, вже відбулося²⁶. Існують також інші приклади матеріальних норм міжнародного приватного права, як-от норми щодо правового статусу іноземців. Але такі положення не є численними.

2. Істотний інтерес викликають теоретичні та практичні питання структури колізійної норми. Як відомо, згідно з традиційним поглядом на цю проблему, структура колізійної норми, в силу її специфічної, відсылної функції, відрізняється від структури класичної норми права (гіпотеза-диспозиція-санкція) і включає два елементи: обсяг, що вказує на сферу застосування даної норми, та прив'язку, що вказує на застосовуване у даному конкретному випадку право.

Проблему нормативної природи міжнародного приватного права, зокрема в російській доктрині МПрП, найбільш детально досліджував О.М.Садіков, який переконливо довів, що в структурі норми МПрП може бути виокремлена також гіпотеза, яка встановлює умови застосування даної колізійної норми²⁷.

Майже 20 років тому О.М.Садіков вказав на тенденцію диференціації колізійного права, яка проявляється у фіксації в колізійній нормі умов її застосування²⁸. До цього слід додати, що виокремлення в структурі колізійної норми умов її застосування – гіпотези – є, очевидно, початком процесу формулювання гнучких норм, пошуку відповіді на питання про застосовуване право в обставинах конкретної справи. Особливо ця тен-

денція помітна у сфері колізійних питань деліктних зобов'язань, хоча, як вказують сучасні автори, не обмежується ними²⁹.

Як свідчить аналіз напрямів законодавчого регулювання у сфері загальних положень МПрП, можливість та порядок застосування колізійних норм мають бути обумовлені законодавчими приписами. Але ці приписи, як уявляється, зовсім не обов'язково повинні текстуально відображатися у структурі кожної колізійної норми.

Цікаві думки висловлено щодо можливості відшукування санкції колізійної норми. Виходячи з того, що колізійна норма не має матеріального характеру і не встановлює безпосередньо правила поведінки для сторін регульованих нею правовідносин, дослідники цієї проблеми роблять висновок, що колізійні норми адресовані правозастосовочому органу, і порушити її може тільки суд, зокрема тоді, коли він не застосував (або застосував неналежним чином) колізійну норму та не застосував (неправильно застосував) іноземне законодавство³⁰. Беручи це до уваги, санкція колізійної норми може бути сформульована лише як можливість скасування судового рішення внаслідок неправильного застосування норм матеріального права.

Можна було б погодитись із висновком про те, що адресатом колізійної норми може бути лише суд, але тут на заваді стає концепція автономії волі. Справді, колізійна норма в цілому є приписом щодо визначення застосовуваного права судом, але правило про автономний вибір права, що міститься в багатьох колізійних нормах, стосується дій саме сторін, а не органу правозастосування. Закон встановлює чітку регламентацію відносин, у яких автономний вибір права сторонами можливий, і коли такий вибір права здійснюється у випадках, не передбачених законом, санкція колізійної норми може торкатися також сторін, а саме – проявлятися у визнанні судом недійсною угоди сторін про вибір застосовуваного права.

Отже, згідно з сучасними концепціями щодо структури колізійних норм, останні, як і будь-які норми права, мають гіпотезу і санкцію, які, щоправда, не є чітко вираженими у тексті колізійних норм і через це, очевидно, природа гіпотези і санкції колізійної норми невздовзі стане полем для плідної наукової дискусії. Відшукування у структурі колізійної норми таких елементів, як гіпотеза і санкція, є серйозним позитивним зрушенням у науці міжнародного приватного права. Дослідження цих елементів, безумовно, сприятиме появі нових цікавих підходів до правової регламентації умов дії колізійних норм та наслідків їх неправильного застосування.

3. Говорячи про новітні тенденції у сфері колізійного регулювання, не можна не звернути увагу на появу значної кількості новел у останніх кодифікаціях та проектах актів про МПрП. Це пов'язано передусім з

необхідністю поширення колізійного регулювання на ті галузі приватного права, в яких колізійні норми раніше були відсутні. Наведено, хоча б, приклад італійського закону про МПрП 1995р., в якому, порівняно з цивільними кодексами 1865 та 1942рр. значно розширилася обсяг дії колізійних норм: з'явилися приписи щодо вибору права у таких питаннях, як захист недієздатних, довічне утримання (ст.ст. 42-45), давність набування (usucapio) (ст. 53), засоби кредитування (ст. 59) тощо. Або ст. 3 Федерального закону Швейцарії, яка встановлює суттєву новелу в галузі колізії юрисдикцій: "якщо розгляд справи за кордоном неможливий або вкрай нерозумний, підлягає застосуванню юрисдикція швейцарських судових та адміністративних органів того місця, яке є тісно пов'язаним з даною справою"³¹. Або, наприклад, положення аргентинського проекту Закону про МПрП 1974р. про правовий статус транснаціональних корпорацій. Таким чином, прогалин у колізійному праві стає дедалі менше.

Справді, встановлення загальних колізійних прив'язок (наприклад, до закону місця укладення відповідної угоди) є простим і чітким рішенням, але такому варіанту бракує гнучкості, він не враховує особливостей окремих видів зобов'язань³².

Багато проблем, які доцільно вирішити на законодавчому рівні, існують вже давно. Так, наприклад, не в усіх законодавчих актах з питань міжнародного приватного права закріплено приписи, згідно з якими суди мали б при розгляді справ брати до уваги положення доктрини МПрП і посилатись на них у своїх рішеннях. По сьогодні в більшості законів не врегульовано порядок визначення національності ТНК, хоча ця проблема давно обговорюється³³. У світлі розвитку сучасних міжнародних інформаційних технологій виникають нові питання, які вже привертають увагу колізіоністів. Одним з таких питань є вибір підсудності у справах про захист прав інтелектуальної власності, пов'язаних з використанням мережі Інтернет³⁴. Очевидно, вже найближчим часом постане питання про запровадження нових механізмів колізійного регулювання у сфері приватних правовідносин з іноземним елементом.

4. Іншою важливою рисою сучасних кодифікаційних процесів у сфері МПрП, яку можна чітко простежити у прийнятих нещодавно законодавчих актах про МПрП порівняно з попередніми законами відповідних держав, є збільшення кількості двосторонніх колізійних норм. Перехід до двостороннього колізійного регулювання означає передусім більш широке застосування іноземних законів, лібералізацію правової регламентації приватних правовідносин з іноземним елементом, відкриття шляху до зближення та уніфікації правових систем.

Відзначається також поява у нових законах та проектах великої кількості субсидіарних та альтернативних прив'язок³⁵, що, безумовно, зменшує жорсткість колізійних норм та дозволяє судові по-різному підходити до аналогічних колізійних питань із врахуванням специфічних обставин кожної конкретної справи.

У законодавстві деяких країн континентальної Європи, які традиційно виходили з принципу закону громадянства в питаннях визначення право- та дієздатності, сімейних відносин, опіки, спадкування тощо, у другій половині ХХ ст. окреслилася тенденція переходу до критерію *domicilii* в цих питаннях. Характерним прикладом є законодавство Нідерландів та Швейцарії. Поширення колізійних прикріплень до місця проживання особи також притаманно законодавству інших європейських країн.

5. Слід звернути увагу на сучасні тенденції колізійного регулювання у сфері основних інститутів приватного права: а) права власності; б) договірних зобов'язань; в) сімейно-шлюбних відносин; г) спадкування.

Формулюючи колізійні приписи у галузі *права власності*, абсолютна більшість законодавчих актів та проектів законів про міжнародне приватне право, прийнятих або розроблених у другій половині ХХ ст., встановлюють генеральний колізійний принцип *lex rei sitae*. Виключення з цього принципу залежать а) від статусу майна в тій чи іншій справі; та б) від характеру правовідносин щодо майна.

Деякі, як правило, найбільш ранні, акти про МПрП не проводять різниці між рухомим та нерухомим майном в питаннях права власності. Такий підхід виключає в багатьох випадках необхідність запровадження правил про колізійні питання класифікації речей. У більш пізніх законах колізійні питання права власності на нерухомість відрізняються від прав на рухоме майно. Стосовно останнього зазвичай встановлюється прив'язка до права країни, де майно перебувало в момент виникнення права власності. По-перше, така постановка питання сприяє захисту набутих прав на рухоме майно. По-друге, за такої ситуації виникає потреба у встановленні положень щодо вибору права, застосовуваного до класифікації речей. Слід зазначити, що подібні правила не завжди узгоджуються з загальними приписами про кваліфікацію, оскільки останні зазвичай виходять з концепції кваліфікації *lege fori*, а кваліфікація майна, як правило, відбувається за законом його місцезнаходження.

В багатьох зазначених нормативних актах розрізняються такі категорії речевих прав, як а) зміст та здійснення речевих прав та б) набуття та втрата права власності (особливо на рухоме майно). Останні, на відміну від попередніх, зазвичай прив'язуються до певного моменту в часі, коли мала місце обставина, внаслідок якої право виникло або було втрачене.

Майже всі розглянуті нами акти містять спеціальні норми для регулювання колізійних питань права власності на особливі категорії майна: майно у транзиті (пріоритетним принципом у більшості актів є принцип країни призначення); транспортні засоби; цінні папери тощо.

Виняток з правила *lex rei sitae* робиться також для майнових питань особливих видів правовідносин, в першу чергу сімейно-шлюбних та спадкових.

В цілому ж, для більшості колізійних прив'язок у сфері речевих прав вихідним принципом є закон місцезнаходження речі, який останнім часом набув поширення не тільки в континентальному праві, але й у країнах *common law*.

Говорячи про загальні тенденції розвитку законодавства у галузі колізійного регулювання питань *договірних зобов'язань*, слід вказати на такі основні риси, як дедалі активніше поширення начал автономії волі та найбільш тісного зв'язку. Надання їм пріоритетної ролі у вирішенні колізій у сфері зобов'язань має багато переваг. По-перше, таким чином досягається мета лібералізації колізійних прив'язок, встановлення гнучких колізійних правил. По-друге, слід вказати на те, що законодавство і доктрина багатьох країн виходять з того, що при автономному виборі права країни сторони можуть посилатися лише на матеріальні, але не колізійні норми цього права, отже чим ширше сфера дії принципу *lex voluntatis*, тим меншою є вірогідність зворотного відсилання. По-третє, такий підхід, в цілому, узгоджується з концепцією "тісного зв'язку". При цьому, однак, з метою запобігання наміру сторін відійти від правопорядку, найтісніше пов'язаного з правовідношенням, та вибору найбільш "вигідного" права в багатьох законах про МПрП передбачено правило про недійсність вибору права, спрямованого на обхід закону.

Розглядаючи загальні тенденції розвитку законодавства про МПрП в частині колізійного регулювання питань *сімейного права*, треба підкреслити наступне.

По-перше, в ході реформування систем міжнародного приватного права, що відбулося у багатьох державах у другій половині ХХ ст., значно розширилася сфера дії двосторонніх колізійних норм, що суттєво сприяє лібералізації сімейно-шлюбних відносин з іноземним елементом та усуненню проблеми "шкунтильгаючих правовідносин".

По-друге, позитивним моментом є поширення на сферу колізійного сімейного права принципу автономії волі, причому не тільки в галузі майнових прав та обов'язків подружжя, але й щодо загальних наслідків шлюбу та деяких інших питань.

По-третє, більшість прийнятих законів пропонують гнучку систему прив'язок, яка дозволяє ефективно вирішувати колізійні пробле-

ми, що виникають у сфері сімейного права. Значне поширення отримала практика запозичення "шкали Кегеля" у питаннях визначення права, застосовуваного до загальних наслідків шлюбу, майнових відносин подружжя, припинення шлюбу тощо.

Нарешті, важливе значення має той факт, що жоден з розглянутих законів не встановлює вимог взаємності щодо визнання шлюбів, укладених між іноземцями на підставі іноземного права.

Як свідчить дослідження тенденцій законодавчого регулювання у сфері колізійних питань *спадкового права*, основний масив проблемних ситуацій, що виникають в цій царині, пов'язаний з особистим статутом спадкодавця, і вирішуються такі колізії здебільшого шляхом застосування закону громадянства або domiciliю спадкодавця. Не слід, однак, забувати, що спадкові відносини виникають з приводу майна, фактично, у цій категорії правовідносин майно виступає основним "іноземним елементом" отже, в цілому, припустимим є застосування у спадкових відносинах тих саме колізійних критеріїв, що використовуються для вирішення колізійних питань права власності. Це чітко простежується у законодавчих актах з МПрП, які проводять різницю між рухомим та нерухомим майном.

В цілому, оцінюючи сучасний стан законодавства більшості країн світу про міжнародне приватне право та тенденції його розвитку, слід вказати на те, що ведеться активна робота щодо приведення національних законів про МПрП у відповідність з сучасними умовами міжнародного цивільного та торговельного обігу, що вимагає усунення прогалин у законодавстві, розширення сфери дії колізійних норм та розробки гнучких формул прикріплення.

ПОСИЛАННЯ.

- ¹ На дослідженнях судових прецедентів була побудована праця відомого американського колізіоніста Дж.Сторі "Коментарі до конфліктного права", вперше опублікована у 1834р. По сьогодні центральне місце в системі джерел міжнародного приватного права США займає неофіційна збірка *Restatement on the Conflict of Laws* (друга редакція прийнята у 1971р.), яка по суті є узагальненням судової практики щодо вирішення колізій. Виняток

- становить законодательство штата Луизиана, де у 1991р. було прийнято спеціальний закон про міжнародне приватне право.
- ² Кольцов Б.И. Критика буржуазных теорий по вопросам действия коллизионной нормы в международном частном праве. – Автореф. канд. дисс. – М., 1973. – С. 4.
 - ³ Див.: Международное частное право: современные проблемы. Книга 2. – М.: Наука, 1993. – С. 190.
 - ⁴ Слід звернути увагу на те, що в науці МПрП для позначення відсилання та окремих його аспектів немає єдиної термінології. Одні автори намагаються підкреслити механізм дії цього інституту, позначаючи зворотне відсилання та відсилання до права третьої країни відповідно як *renvoi* першого та другого ступенів (Див. Звеків В.П. Международное частное право. – М., 1999. – С. 138). Інші автори роблять наголос на сутності та функціях цього явища, говорячи про "егоїстичний принцип" (відсилання до *lex fori*) та "альтруїстичний принцип" (відсилання до права третьої країни) Див. von Overbeck A. Les questions générales du droit international privé à la lumière des codifications et projets récents, The Hague/Boston/London – 1983. – P. 134.
 - ⁵ Огляд основних теорій див.: Лунц Л.А. Указ соч. – С. 339-347.
 - ⁶ Див.: Макаров А.Н. Основные начала международного частного права. – М., 1924. – С.48.
 - ⁷ Див.: Lipstein K., Principles of the Conflict of Laws, The Hague. – 1981. – P.104.
 - ⁸ Див.: Matic Z., The Development of the Renvoi in Yugoslav Private International Law, Current Trends of Conflict of Laws in Central-Eastern Europe, Trieste-May, 18-19. – P.97.
 - ⁹ Див.: Overbeck A. Op.cit. – P. 134-135.
 - ¹⁰ Більш докладно див. Лунц Л.А. К вопросу о квалификации в международном частном праве // СЕМП.-1979.- С.212-219.
 - ¹¹ Текст Кодексу див. Annuaire suisse de droit international (ASDI). – 1976. – P. 400.
 - ¹² Symeonides S., Private International Law Codification in a Mixed Jurisdiction: the Louisiana Experience, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tubingen. – 1993. – P. 479.
 - ¹³ Див.: Макаров А.Н. Указ соч. – С. 52.
 - ¹⁴ Див. Revue critique de droit international privé. – 1979. – PP. 174-185.
 - ¹⁵ Loi fédérale sur le droit international privé, projet de loi de la commission d'experts et rapport explicatif, Berne, 1978; Karrer P., Arnold K., Switzerland's Private International Law Statute 1987, Kluwer Law & Taxation Publishers, Deventer/London. – 1998. – P.282.
 - ¹⁶ Revue critique de droit international privé. – 1983. – PP. 141-148.
 - ¹⁷ Sapatina O. La réforme de droit international privé roumain, Revue critique de droit international privé, 83 (1) janv.-mars 1994. – PP. 167-172.
 - ¹⁸ International Legal Materials, Vol. XXXV, #3, May 1996. – PP. 765-782.
 - ¹⁹ Peru: Private International Law in New Civil Code of 1984, International Legal Materials, 24, 1985. – PP.997-1014.
 - ²⁰ У червні 1989 спеціальним законом було реформовано японський акт про застосування законів від 21 червня 1898р. (Хорей). Див.: Revue critique de droit international privé, 79 (4) oct.-dec. 1990. – PP. 844-847.
 - ²¹ Реформування цивільного та колізійного законодавства в Іспанії було пов'язано передусім з усуненням дискримінації за статевою ознакою. Таким чином, перетворення торкнулися, в першу чергу, колізійних норм у сфері сімейного права.

- Див. Borrás A., *Non discrimination à raison du sexe et modification du droit international privé espagnol*, *Revue critique de droit international privé*, 80 (3) juill.-sept. 1991.
- ²² Необхідність прийняття нового цивільного кодексу, до якого увійшли й норми міжнародного приватного права, була викликана об'єднанням Північного (ЄАР) та Південного (НДРС) Ємену у травні 1990 р. Новий ЦК від 29 березня 1992р. замінив цивільні кодекси ЄАР та НДРС. Див. Sami Awad Aldeeb Abu-Sahlieh, *Dispositions relatives au droit international privé de la République yemenite*, *Revue critique de droit international privé*, 82 (2) avr.-juin 1993. – PP. 363-370.
- ²³ Див.: Лунц Л.А. *Международное право. Общая часть.* – С. 163-169; Lipstein K., *Principles of the Conflict of Laws*, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague/Boston/London, 1981. – PP. 30-32, 36-41.
- ²⁴ Див.: Сильченко Н.В., Толочко О.Н. *Теоретические проблемы учения о нормах международного частного права // Государство и право.* – 2000. – №1. – С. 36.
- ²⁵ Див.: Lipstein K. *Op. cit.* – P. 45.; див. також: van Rooij R., Polak M., *Private International Law in the Netherlands*, Kluwer Law & Taxation Publishers, Deventer/Antwerp, 1987, 337р.; Scoles & Hay, *Op. cit.*; Cheshire & North, *Op. cit.*
- ²⁶ Першим на існування матеріальних норм відсильного характеру вказав німецький юрист Цительман. Див.: Брун М.И. *Коллизионная и материально-правовая норма о форме сделок - locus regit actum.* – С-Петербург, 1911. – С. 19.
- ²⁷ Див.: *Международное частное право: современные проблемы.* – М., 1994. – С. 154-156; Садиков О.Н. *Коллизионные нормы в современном международном частном праве // СЕМП.* – 1982. – С.206-210.
- ²⁸ Там же. – С. 209.
- ²⁹ Див.: Кабатова Е.В. *К вопросу о современных проблемах международного частного права. // Государство и право.* – 2000. – №8. – С. 58.
- ³⁰ Сильченко Н.В., Толочко О.Н. *Указ. соч.* – С. 37.
- ³¹ Див.: Кабатова Е.В. *Кодификация международного частного права в странах Западной Европы // Советское государство и право.* – 1991. – №8. – С. 124.
- ³² Див.: Садиков О.Н. *Указ. соч.* – С. 213-214.
- ³³ Див.: Ляликова Л.А. *Транснациональные корпорации и проблема определения их национальности // СЕМП.* 1981. – С. 256-269.
- ³⁴ Див.: Dutson S., *The Internet, Intellectual Property and International Litigation: The implications of the international scope of the internet on intellectual property infringements*, <http://www.bileta.ac.uk/98papers/dutson.html>
- ³⁵ Див.: Звекон В.П. *Международное частное право.* – М., 1999. – С. 85.